

УДК 37.013.42:159.9.019.4

А. ЛЯКІШЕВА

м. Луцьк

annamatsyuk@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ СУТНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито теоретичні засади вивчення особливостей соціальних норм, які здатні виступати базисом у здійсненні процесу соціалізації професійно-орієнтованої особистості.

Актуальність теми зумовлена необхідністю поглибленого вивчення характеристик соціальних норм як чутливих орієнтирів розвитку і видозмін у суспільстві.

Метою статті є аналіз сучасних наукових підходів до вивчення особливостей соціальних норм як феномену, на основі якого відбувається процес соціалізації особистості.

Завдання статті: визначити наукові напрями вивчення сутнісних особливостей соціальних норм; розкрити значення проведених досліджень для підвищення результативності процесу соціалізації особистості.

Ключові слова: соціальні норми, культурні норми, нормативна регуляція, особистість, «типова особистість», правила поведінки, соціалізація.

У часи швидких змін, якими позначене сьогодення, змінюються звичні зразки поведінки, спосіб життя людини, прийнятий у суспільстві як норма. Така ситуація потребує нової «техніки існування», адже планування діяльності в соціальній сфері вимагає від особистості, по-перше, врахування «несталості» соціальної реальності, а по-друге – високої особистісної толерантності. У сукупності все це висуває перед особистістю чимало проблем з освоєння інструментальних технік взаємодії з новою дійсністю, з іншими людьми. Успішність їх розв'язання значною мірою залежить від умінь індивіда дотримуватися норм соціальної поведінки, яка забезпечується складною, системною детермінацією, в якій діалектично поєднуються два процеси. З одного боку, особистість усе повніше залучається до системи суспільних відносин; її зв'язки з людьми та різними сферами життя суспільства розширюються і поглиблюються, завдяки чому вона оволодіває суспільним досвідом, привласнює його, робить своїм надбанням. З іншого боку, долучаючись до різних сфер життєдіяльності суспільства, особистість набуває більшої самостійності, відносної автономності, тобто, відбувається її індивідуалізація – формування власного (унікального) способу життя, власної системи норм, яка й забезпечує регуляцію соціальної поведінки.

Серед зарубіжних дослідників, які тією чи іншою мірою вивчали різні аспекти та особливості соціальних норм як регуляторів соціальної поведінки, слід назвати Ч. Анковика, А. Бандуру, Е. Берна, М. Болдуїна, П. Жане, Дж. Келуджера, Д. Клері, К. Левіна, У. Мак-Дауголла, Я. Морено, Р. Морриси, А. Омото, В. Парето, Г. Полліо, М. Робера, Д. Роттера, М. Самнера, Х. Селену, Б. Скіннера, М. Снайдера, Д. Стока, Г. Тарда, Ф. Тильмана, Е. Толмена, Е. Фромма, Ш. Шварца, М. Шеріфа та ін.

Вагомий внесок у розкриття сутності взаємовідносин соціальних норм і соціальної поведінки особистості зробили Л. Аза, М. Александрова, Н. Бегека, І. Бех, В. Барков, А. Дмитрієв, Б. Зав'ялов, В. Калошин, А. Капська, В. Коцюбинський, Н. Крилова, О. Куцак, О. Лешер, В. Лісовський, Н. Мокляк, Л. Орбан-Лембрик, В. Панферов, В. Роменець, В. Харчева та ін.

Значення соціальних норм у соціальному становленні особистості розглядали, такі учені, як: М. Бобньова, К. Гавриловська, А. Деркач, Є. Єлкіна, Т. Кравченко, Н. Крейдун, О. Литвиненко, Є. Пеньков, В. Радул, В. Ядов та ін.

Проте достатньою мірою значення пізнання особливостей соціальних норм для успішного здійснення процесу соціалізації цілеспрямовано не відбувалось.

Мета статті – проаналізувати сучасні наукові підходи до вивчення особливостей соціальних норм як феномену на якому базується процес соціалізації особистості.

Універсальною формою соціальних факторів, які регулюють поведінку індивіда, є соціальні норми – керівний першопочаток, правило, зразок, прийняті в даній спільноті стандарти поведінки, що регламентують відносини між людьми. Соціальні норми різняться за своїм змістом, сферами дії, формі санкціонування, механізмам поширення, соціально-психологічним механізмом дії. Крім того, кожна регулююча нормативна система має свою специфіку застосування; вони різняться за інструментарієм, оцінюванням і способом буття, проявами суджень, дій, вчинків.

Детальний аналіз соціальних норм здійснила М. Бобньова, на думку якої, у найбільш загальному розумінні нормативна регуляція означає, що індивідові або групі в цілому приписується, «задається» певний – належний – вид поведінки, її форма, той чи інший спосіб досягнення мети, реалізації намірів тощо, «задаються» належна форма і характер відносин і взаємодії людей у суспільстві, а реальна поведінка людей і відносин членів суспільства та різних соціальних груп програмується й оцінюються відповідно до цих приписаних, «заданих» стандартів – норм [1, 3].

До сфери дії власне соціальних норм М. Бобньова відносить:

- 1) систему відносин, залежностей і взаємодій між великими соціальними групами, що входять у соціальну структуру суспільства, відносини між групами, породженими системою суспільного поділу праці, соціально-економічною формацією, політичними і правовими системами суспільства, демографічними й етнічними факторами;
- 2) систему відносин між номінальними і реальними організаційними групами, які формуються в межах спільнот, що виникають на основі виробничих і надбудовних відносин, відносин влади і підпорядкування тощо;
- 3) систему відносин влади і підпорядкування у спільнотах і групах [1, 19].

Норми, що використовуються в цих системах для регуляції поведінки і взаємодій учасників цих об'єднань, а також взаємодій груп у цілому, М. Бобньова називає соціаль-

ними нормами у найбільш чіткому сенсі. На основі загальноприйнятих, формалізованих, закріплених у правових кодексах соціальних норм відповідно до провідних ідеалів і цінностей суспільства формується велика кількість «вторинних», «похідних» соціальних норм, які фактично регламентують усі сторони життя суспільства, всі форми поведінки людей. Ці «вторинні», «похідні» норми, що є специфічними для різних сфер поведінки людей і відносин між ними, мають не меншу значущість для регламентації повсякденної реальної поведінки людей, ніж загальні. Оволодіння системами цих норм, дотримання їх у реальній повсякденній поведінці детермінує всі форми взаємовідносин і дій людей у процесі безпосереднього спілкування, під час вибору цілей і способів їх досягнення в повсякденному житті [1, 3].

У більш широкому сенсі соціальні норми можуть бути визначені як стандарти діяльності і правила поведінки, які репрезентуються суспільством, регулюються і підтримуються за допомогою санкцій, смислові моральні й правові принципи, інтеріоризовані та ієрархізовані людиною відповідно до її статусу в кожній із соціальних інституцій, до яких вона залучається в процесі своєї життєдіяльності. Соціальні норми виконують функції оцінки та орієнтації особистості, спільноти. Вони здійснюють регулювання поведінки і соціальний контроль за поведінкою; мають чітко виражений вольовий характер, тобто є не тільки виявом думки, а й виявом волі. При цьому, на відміну від індивідуального волевиявлення, норма виражає типові соціальні зв'язки, дає типовий масштаб поведінки. Вона не лише оцінює та орієнтує подібно до ідей, ідеалів, а й приписує. Її характерною рисою є імперативність – поєднання оцінки і припису.

Соціальна норма є загальною для всього мікросередовища. Коли ця норма застосовується окремою людиною в різних ситуаціях і різними людьми в одній і тій самій конкретній ситуації, виникає велика різноманітність індивідуальних оцінок міри дотримання або порушення соціальної норми. Завдяки співвіднесенню соціальної норми з конкретними ситуаціями, створюються різні індивідуальні

шкали оцінок відповідно до умов формування. Тому, як зазначає В. Радул, «загальна соціальна оцінка середовища стає можливою лише тоді, коли індивідуальні шкали оцінок категоризуються, окремі конкретні ситуації, в яких застосовується соціальна норма, зводяться до кількох загальних категорій. У результаті такої категоризації виникає колективна шкала соціальних оцінок». Отже, констатує науковець, «колективна шкала соціальних оцінок – необхідна умова відповідності індивідуальних дій загальним соціальним нормам» [8, 28].

Певний рівень «філософського-світоглядних узагальнень, які, стаючи переконаннями, життєвими принципами, визначають поведінку і характер діяльності особистості в змістових і цільових настановленнях людини» розуміє під нормою соціальної поведінки О. Литвиненко [6, 26].

Згідно з енциклопедичним визначенням, соціальні норми – це засоби соціальної регуляції поведінки індивіда і груп, «сукупність фіксованих у вербальній, знаковій чи символічній формі очікувань та вимог соціальної спільності (групи, організації, класу, нації, суспільства загалом) до своїх членів стосовно головної спрямованості їх діяльності (поведінки) як представників даної спільності» [3, 853]; це правило, зразок дії чи міра припустимої (дозволеної чи обов'язкової) поведінки, діяльності людей чи соціальних груп, яка є офіційно встановленою або склалася на тому чи іншому етапі розвитку суспільства.

Отже, соціальні норми – це правила, які містять вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особи, групи в їх взаємовстановленнях одне до одного, до соціальних інститутів, суспільства загалом. Регулюючий вплив норм на поведінку полягає в тому, що вони встановлюють межі, умови, форми поведінки, характер відносин, мету й засоби її досягнення. Унаслідок того, що норми передбачають і загальні принципи поведінки, і конкретні її параметри, вони можуть містити більш повні моделі, еталони належного, ніж інші цінності. Порушення норм зумовлює виникнення більш конкретної і чіткої негативної реакції з боку соціальної групи, суспільст-

ва, його інституційних форм, яка спрямована на подолання поведінки, що відхиляється від норми. Тому норми є доволі дієвим способом забезпечення порядку, стійкості суспільства. Тобто, якщо «норма» – це зразок поведінки, то «соціальна норма» – це зразок і правила поведінки в суспільстві [4, 54].

Мотиваційний механізм дії соціальних норм на особистісному рівні визначає єдність трьох моментів: 1) знання соціальної норми та її усвідомлення; 2) бажання реалізувати (мотив); 3) сама дія, тобто реальна поведінка. Вплив соціальних норм на особистість відбувається винятково через її внутрішні фактори – інтелектуальні, емоційні та вольові, соціально ціннісні орієнтації, оціночні критерії, погляди і прагнення [7].

Дослідники, які звертаються до розгляду цих механізмів, важливе значення надають розкриттю сутності «модальної особистості», «типової особистості», під якою зазвичай розуміють тип особистості, що виникає внаслідок дії певної системи соціалізації і соціального контролю, внаслідок розвитку особистості в певних соціальних, етнічних, культурних, екологічних, історичних та інших умовах [9, 89].

У культурантропології «модальна особистість» визначається як типова система рис, що виникає в певній культурі. Вихідна теза цього підходу полягає в тому, що в кожному суспільстві існує «основна особистісна структура», яка більшою чи меншою мірою властива всім його членам, адже вони формуються і розвиваються під впливом єдиної культурної практики. Завдяки входженню індивіда в рідну культуру (інкультурації) відбувається набуття ним загальної культурної компетентності, яка передбачає засвоєння насамперед ціннісних орієнтацій і преференцій, прийнятих у суспільстві. Будь-яка культура імпліцитно несе в собі нормативний образ людини, що існує на рівні суспільної та індивідуальної свідомості щодо необхідних особистісних якостей і властивостей.

Саме культура визначає ставлення суспільства до соціального становлення індивіда: підтримку чи заперечення його активності, визначення сфер її прояву, орієнтацію на колективні чи індивідуальні досягнення, інтернальний чи екстернальний локус контролю,

структуру «Я-концепції». Знання культури дає змогу певним чином передбачити значну кількість дій будь-якого її носія. І якщо з теоретичного погляду можна уявити відсутність взаємозв'язку між соціальними нормами, прийнятими в конкретній культурі, та особистісними настановленнями, які їх заперечують, то в реальному житті для більшості людей перебування в такому стані зумовлює значні труднощі [4].

Культурні норми найбільшою мірою порівняно з іншими видами соціальних норм виробляються відповідно до типу і характеру структури спілкування, для відтворення і підтримки цієї структури. Залучення людини в культуру даної спільноти або групи здійснюється насамперед за рахунок освоєння та реалізації нею норм спілкування. Лише «реалізація в поведінці і в особистісній нормативній системі культурних норм даної спільноти робить людину представником даної спільноти або групи. Людина ... стає членом своєї культурної групи лише оволодіваючи й реалізуючи в своїй поведінці її норми» [1, 23].

Можливість розведення понять «модальної» і психологічної особистості засвідчує, що інтерпретація поняття «модальна особистість» як «продукту» й «умістилища» соціальних норм не вирішує питання щодо психологічних механізмів і закономірностей дії соціальних норм на власне психологічному, особистісному рівні. До особистісних норм належать норми, які стосуються не «модальної», а психологічної особистості й регламентують її поведінку як суб'єкта соціальних відносин.

Щодо психологічних механізмів, які опосередковують взаємодію особистості та системи соціальних норм, традиційно виокремлюють такі, як: інтеріоризація норм (інтерналізація) – процеси особистісного засвоєння соціального досвіду (соціальних норм) у процесі навчання та виховання, онтогенетичного розвитку людей; екстеріоризація – перетворення суб'єктних потенцій у реальний акт діяльності, поведінки, актуалізація особливих структурних ланок і компонентів особистісної свідомості й психіки як передумов виникнення соціальної поведінки [5, 81].

На думку М. Бобньової, для розкриття

соціальних механізмів дії соціальних норм необхідна інформація про:

- 1) зміст норм і систем норм, які діють у даному суспільстві і в даній організації;
- 2) специфіку і причини формування та використання в даному суспільстві і в даній організації тих чи тих норм;
- 3) поширення тих чи тих норм;
- 4) характер соціальних факторів, які зумовлюють те, що в даному суспільстві чи в даній організації діють певні норми;
- 5) характер і зміст конкретних соціальних функцій, що здійснюються тими чи іншими нормами та їх системами;
- 6) процес формування норм – нормотворчість, про те, які норми і якими групами «задаються», кому вони адресовані, чому і з якою метою «задаються» саме ці за змістом і функціям певні норми;
- 7) те, хто є носієм тих чи тих норм;
- 8) основні соціальні оцінки, які можна дати тим чи іншим нормам [1, 172].

Водночас, як засвідчує щоденна практика, усвідомлені наміри людей далеко не завжди узгоджуються з їхньою реальною поведінкою. Ще більша невідповідність спостерігається між висловленими (вербальними) програмами і планами дій та реальними вчинками. Із загальносоціологічного погляду, названа невідповідність пояснюється відмінностями в змісті та структурі індивідуальних і суспільних інтересів. Перші постають передумовою індивідуальних «поведінкових програм», тоді як другі створюють нормативні приписи, які часом не узгоджуються з першими. Вирішення цієї суперечності досягається шляхом усунення суттєвих відмінностей між суспільними та особистісними інтересами.

У більш конкретних підходах до розгляду соціальної поведінки ця проблема конкретизується шляхом співвіднесення цінностей суспільства (або певної соціальної групи) та ціннісних орієнтацій індивідів, їхніх рольових приписів і ставлення до означених цінностей (прийняття чи неприйняття ролі), нормативних вимог ситуації і реальним дотриманням відповідних норм. У процесі своєї життєдіяльності люди постійно стикаються з необхідністю узгодження цінностей, норм і рольових приписів, засвоєних в одній сфері діяльності, з вимогами, що діють в іншій сфері; іноді їм доводиться шукати компроміс між

бажанням діяти відповідно до норм поведінки, прийнятих у даному середовищі, й очікуваннями з боку тих, хто не належить до цього середовища, але постає для них авторитетом, з чією оцінкою вони рахуються в першу чергу [9, 10].

На думку К. Гавриловської, психологічними механізмами нормативної регуляції соціальної поведінки є: перцептивний (соціальна перцепція системи соціальних норм особистості); легітимаційний (суб'єктивна легітимація соціальних норм), мотиваційний (мотивація активності особистості у системі соціальних норм). Сприймання системи соціальних норм, на її думку, слід вивчати в рамках соціальної перцепції. Сприймання нормативної системи особистістю можна визначити як відображення у психіці особистості елементів цієї системи у сукупності їх якостей та частин, що можуть бути сприйняті у певний момент життєдіяльності [2].

Суб'єктивна легітимація соціальних норм є психологічним механізмом функціонування особистості в системі соціальних норм, оскільки: легітимація включає такі психічні процеси, як відображення соціальної норми, певні мислительні операції, спрямовані на встановлення співвідношення цієї норми з реально існуючими інтересами, настановленнями, цінностями, життєвими планами особистості. Легітимація пов'язана з такими психічними станами, як задоволення, якщо соціальна норма відповідає уявленням особистості про соціальну справедливість і готовність реалізувати в поведінці цю норму; або ж стан когнітивного дисонансу: в тому випадку, якщо існуюча соціальна норма суперечить уявленням особистості про соціальну справедливість. Рівень легітимації соціальних норм зумовлює поведінку особистості, її вибір способів задоволення актуальних потреб; вибір мотиву активності, що у кожній конкретній ситуації стає сенсотворним.

Аналіз результатів досліджень сутнісних ознак соціальних норм ученими в галузі соціології, психології, педагогіки засвідчив, що вони є незамінними атрибутами здійснення процесу соціалізації особистості. Загалом со-

ціальна норма виступає формалізованим регулятором поведінки індивіда, який діє ззовні – через традиції, релігійні настанови, правила етикету, юридичні закони тощо. Особистість має підкорятися таким нормам навіть на етапі, коли не розуміє їхнього сенсу, доцільності, відповідності власним інтересам. Це той об'єктивний орієнтир, який врешті має усвідомити особистість і визнати за власні необхідні устої. Проблема сприйняття особистістю соціальних норм як основи її успішної соціалізації та взаємодії в соціумі має перспективу подальших наукових досліджень у соціально-педагогічній сфері.

Список використаних джерел

1. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / Маргарита Исидоровна Бобнева. — М.: Наука, 1978. — 311 с.
2. Гавриловська К. Мотивація активності особистості у системі соціально-правових норм / К. Гавриловська // Психологічні перспективи. — Луцьк: Ред-вид. відд. «Вета» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки. — 2003. — Вип. 4. — С. 38—43.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; відповід. ред. В. Г. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
4. Кравченко Т. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: [монографія] / Тамара Кравченко. — К.: Фенікс, 2009. — 416 с.
5. Крейдун Н. Г. Нормативна регуляція поведінки особистості: психологічний аспект / Н. Г. Крейдун // Вісник Харківського національного ун-ту. Серія «Психологія». — 2010. — № 913. — С. 81—82.
6. Литвиненко А. А. Формирование норм социального поведения учащихся учреждений начального профессионального образования: дисс. ... кандидата пед. наук: 13.00.08 / А. А. Литвиненко. — М., 2000. — 163 с.
7. Пеньков Е. М. Социальные нормы регуляторы поведения личности. некоторые вопросы методологии и теории / Е. М. Пеньков. — М.: Мысль, 1972. — 198 с.
8. Радул В. В. Соціальна активність у структурі соціальної зрілості (теоретико-методологічний аспект): [монографія] / В. В. Радул. — Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД», 2011. — 256 с.
9. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / [под ред. В. А. Ядова]. — Л.: Наука, 1979. — 202 с.

A. LYAKISHEVA
Lutsk

SOCIAL TEACHING FOR UNDERSTANDING NATURE OF SOCIAL NORMS REGULATION INDIVIDUAL BEHAVIOR

The article deals with the theoretical background study of the characteristics of social norms that can act basis in the implementation process of socialization.

Relevance of the topic due to the need in-depth study of the characteristics of social norms as benchmarks sensitive development and modifications in society.

The article is an analysis of modern scientific approaches to the study of the characteristics of social norms as a phenomenon on which the process of socialization.

Objective of the article: identify research areas study the essential features of social norms; reveal the importance of the research to improve the efficiency of the process of socialization.

Key words: social norms, cultural norms, normative regulation, personality, «typical person» rules of behavior, socialization.

А. ЛЯКИШЕВА
г. Луцк

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ СУЩНОСТИ СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ РЕГУЛЯЦИИ ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье раскрыты теоретические принципы изучения особенностей социальных норм, которые способны выступать в качестве базиса осуществления процесса социализации личности.

Актуальность темы предопределена необходимостью углубленного изучения характеристик социальных норм как чувствительных ориентиров развития и видоизменений в обществе.

Целью статьи является анализ современных научных подходов к изучению особенностей социальных норм как феномену, на основе которого происходит процесс социализации личности.

Задания статьи: определить научные направления изучения сущностных особенностей социальных норм; раскрыть значение проведенных исследований для повышения результативности процесса социализации личности.

Ключевые слова: социальные нормы, культурные нормы, нормативная регуляция, личность, «типичная личность», правила поведения, социализация.

Стаття надійшла до редколегії 01.07.2015